

УДК 343:349,6 (477)

Matviychuk V.

THEORETICAL-APPLIED PROBLEMS OF SYSTEM OF CRIMES AGAINST THE ENVIRONMENT UNDER THE CURRENT CRIMINAL CODE OF UKRAINE

В.К. Матвійчук

доктор юридичних наук, професор,

перший проректор ВНЗ «Національна академія управління»

ТЕОРЕТИЧНО-ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ СИСТЕМИ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗА ЧИННИМ КК УКРАЇНИ

Постановка проблеми. На початку ХХІ століття процеси, що відбуваються в навколишньому природному середовищі, потребують нових підходів до його охорони і є передумовою для більш суворіших вимог до забезпечення належного середовища існування генофонду. У цьому сенсі не останнє місце належить кримінально-правовій охороні навколишнього природного середовища. Вирішення цієї та інших проблем передбачає проведення системи досліджень. На цій основі може бути удосконалення моделювання системи чинного кримінального законодавства у сфері охорони, раціонального використання, оздоровлення та відтворення навколишнього природного середовища в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою системи злочинів проти навколишнього природного середовища займалися такі вчені, як: С.Б. Гавриш, В. Я. Тацій, Є.М. Жевлаков, Ю.І Ляпунов, Ю. С. Шемшученко та ін. Проте вони зачепили цю проблему частково, деякі з авторів досліджували цю проблему на застарілих джерелах, з використанням обмежених підходів, не використовуючи існуючих екосистем.

Мета статті полягає в дослідженні теоретико-прикладних проблем системи злочинів проти навколишнього природного середовища.

Основні результати дослідження. Однією з важливих особливостей сучасного етапу розвитку людського суспільства є підвищення ролі України у вирішенні глобальних проблем людства, зокрема такої, як охорона навколишнього природного середовища кримінально-правовими засобами. Вирішення цієї та інших глобальних проблем передбачає проведення системних досліджень [258, с.47-65]. На цій основі може бути удосконалено моделювання системи чинного кримінального законодавства України у сфері охорони, раціонального використання, оздоровлення та відтворення навколишнього при-

родного середовища. Успішна систематизація складів злочинів проти навколишнього природного середовища має важливе значення як для теорії кримінального права, так і для законотворчої діяльності та правозастосовної практики. Належним чином упорядковане (систематизоване) законодавство є показником того, що форма певної національної правової системи адекватна одній з істотних властивостей права – системності.

У доктринах держав системний підхід з приводу досліджень і оцінки правової дійсності, зокрема й такої, що стосується кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, знаходить певне відображення. Але все ж таки ці дослідження переважно стосуються таких загальних понять, як: «правова система», «права», «системи права», «системи законодавства» [2, с.111; 3, с.1; 4, с.285; 5, с.199-204; 6, с.714-724; 7, с.572; 8, с.721; 9, с.1-2]. В меншому обсязі такі дослідження характерні для окремих інститутів права і зокрема такого, як кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища. Разом із тим, без глибокого та всебічного дослідження науковцями вище перелічених загальнотеоретичних проблем і понять неможливий був би системний підхід до вивчення чинного кримінального законодавства щодо охорони названої сфери. Предмет цього дослідження не передбачає полеміки щодо таких понять, як «правова система», «право», «система права», «законодавство», «система законодавства», що спостерігається у правовій і політичній літературі [10, с.150; 11, с.150; 12, с.3-6; 13, с.21-23; 14, с.107-110; 15, с.70-83; 16, с.140-144]. Слід зазначити, що найбільш вдалі визначення цих понять, в межах існуючих розробок, враховують засади системності.

Привертає увагу визначення правової системи, яке запропонував О.В. Зайчук: «Це єдина стійка, динамічна сукупність конститутивних явищ правового характеру (перш за все системи права, правосвідомості і правової діяльності), що відображає певний рівень узагальнення юридичної діяльності» [365, с.10]. Це визначення дає змогу з'ясувати складові (структуру) цього поняття. Відомо, що складові мають свою структуру, і вивчати структуру того чи іншого поняття доцільно з урахуванням етимології цього терміна. В. Даль визначає структуру як устрій, побудову, склад [17, с.343]. С. І. Ожегов зводить поняття структури до побудови і внутрішнього укладу [18, с.673]. Інші, як свідчить аналіз джерельної бази, розуміють під структурою взаєморозміщення і зв'язок складових частин чого-небудь. За незначних розходжень усі автори вкладають приблизно однаковий зміст у цю категорію. Стосовно даної праці може виникнути питання про доцільність використання категорії «структура» для характеристики «системи». Цей підхід не тільки доцільний, але й необхідний, оскільки питання щодо внутрішнього устрою предмета дослідження в цій роботі є надто важливим і актуальним.

Перед тим як розпочати дослідження системи злочинів проти навколишнього природного середовища, слід звернутися до етимології поняття «система», що використовується в назві цієї роботи. Так, у словнику російської мови цей термін означає: 1) певний порядок у розташуванні й зв'язку частин чого-небудь, у діях; 2) певна цілісність, що представляє собою єдність закономірно розміщених її частин, які знаходяться у взаємозв'язку [18, с.586].

Подібне тлумачення поняття «система» знаходимо і в інших джерелах, де система – це множина елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність [19, с.209]. Дещо інше визначення системи пропонується в Українській радянській енциклопедії – це сукупність якісно визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія, і найважливішими рисами якої є розчленованість і цілісність [20, с. 174]. Таким чином, система (від грецького – ціле, що складається з частин; об'єднання) – множина елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, утворюють певну цілісність, єдність. Тоді злочини проти навколишнього природного середовища можуть бути систематизовані на основі різних ознак (об'єктів, форм вини, способу, знарядь, засобів, місця або часу вчинення злочину тощо).

Проблема наукової систематизації злочинів проти навколишнього природного середовища останнім часом привертає до себе значну увагу криміналістів. Це пояснюється тим, що лише протягом останніх 20-ти років була розроблена наукова класифікація об'єктів злочинів [21, с.124-126; 22, с. 111-118; 23, с.75; 24, с.27; 25, с.202-204] як першооснова систематизації всіх злочинів і, відповідно, діянь проти навколишнього природного середовища. Тому і розробка питань системи цих злочинів почалася лише з прийняттям КК України 1960 р. та продовжується за чинного кримінального законодавства з відповідними змінами, які мають суттєво вплинути на це утворення. Питання системи злочинів проти навколишнього природного середовища неодноразово піднімались й обговорювались у юридичній літературі. Так, Ю.І. Ляпунов, розглядаючи систему злочинних діянь у зазначеній сфері, вважає, що вона може мати такий вигляд: 1) земля (сюди входять такі види злочинів: самовільне захоплення землі, отруєння, забруднення і псування землі шкідливими відходами виробництва, злочинно недбале використання земель); 2) вода (забруднення водних джерел неочищеними і незнезараженими стічними водами, відходами і промислових, і комунальних підприємств); 3) атмосферне повітря (сюди відноситься такий склад злочину, як забруднення повітря шкідливими для здоров'я людей відходами виробництва); 4) іхтіофауна і водні тварини (в цю групу входять такі склади злочинів, як незаконне зайняття рибним, звіриним та іншими водними добувними промислами, незаконний промисел морських котиків і бобрів); 5) дикі тварини і птахи (ця група об'єднує такі злочини, як незаконне полювання, продаж, скупка цінних видів хутрових звірів); 6) корисні копалини в надрах землі (порушення правил розробки надр і здачі державі золота); 7) деревна рослинність (сюди належать умисне псування лісонасаджень, незаконна порубка лісу); 8) загальні види злочинів у сфері природи (сюди відносяться: умисне знищення і псування природних об'єктів, що взяті під особливу охорону держави, незаконна розробка природних багатств континентального шельфу); 9) міжнародні правові ресурси (це забруднення моря з суден та інших плавучих засобів) [26, с.39-43]. Це дійсно оригінальна система, але вона охоплювала кримінальне законодавство у вказаній сфері, яке діяло раніше у переважній більшості республік колишнього СРСР. Крім того, використання такого невизначеного критерію для побудови системи цих злочинів,

як інтерес [27, с.26-28; 28, с.26], не дало можливості створити струнку систему злочинів проти навколишнього природного середовища.

Більш чітку структуру (систему) злочинів проти навколишнього природного середовища запропонував Е.М. Жевлаков: 1) злочини, що посягають на суспільні відносини у сфері охорони і раціонального використання землі: а) самовільне захоплення землі; б) отруєння, забруднення чи псування землі шкідливими відходами виробництва; в) злочинно-безгосподарське використання земель; 2) злочини, що посягають на суспільні відносини в галузі охорони і раціонального використання надр (порушення правил розробки надр і здачі державі золота); 3) злочини, що посягають на суспільні відносини в галузі охорони і раціонального використання дикої фауни: а) незаконне зайняття рибним, звіриним та іншими водними добувними промислами; б) незаконний промисел китів і морських бобрів; в) проведення лісопобулу або вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; г) незаконне полювання; д) продаж, скупка, обмін шкур цінних хутрових звірів; є) жорстоке поводження з тваринами; ж) експлуатація водозабірних споруд з порушенням правил охорони рибних запасів; 4) злочини, що посягають на суспільні відносини в галузі охорони і раціонального використання флори: а) незаконна порубка лісу; б) умисне пошкодження чи знищення лісових масивів шляхом підпалу; в) необережне знищення чи пошкодження лісових масивів у результаті необережного поводження з вогнем чи джерелами підвищеної небезпеки; г) порушення правил, встановлених для боротьби з хворобами та шкідниками рослин; 5) злочини, що здатні завдати шкоди декільком безпосереднім об'єктам у галузі охорони і використання природних ресурсів; також іншим, пов'язаним із ними відносинам, що не належать до цієї сфери: а) забруднення водойм і повітря; б) забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей і живих ресурсів моря; в) порушення законодавства про континентальний шельф СРСР; 6) інші злочини у сфері охорони природи: а) умисне, руйнування, пошкодження чи псування об'єктів природи, взятих під охорону держави; б) порушення законів про охорону природи; в) самовільне захоплення води; в) недотримання правил поводження з водою, яка відпущена для поливу, і її безгосподарне використання; д) умисне пошкодження іригаційних споруд [28, с.11-13]. Оцінюючи в цілому точку зору Е.М. Жевлакова, слід зазначити, що із фахівців у сфері кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища він робить найбільш послідовну і логічну структуру системи цих злочинів. Це стало можливим тому, що автор, пропонуючи систему досліджуваних злочинів, враховує безпосередньо об'єкт, що дає можливість визначити обсяг соціальних цінностей. Разом із тим ця система властива для законодавства колишнього СРСР, де структура злочинів проти навколишнього природного середовища будувалася на різних кримінальних законах колишніх союзних республік. Крім того, п'ятий і шостий пункти, запропоновані Е.М. Жевлаковим системи не конкретизовані. Дещо подібна структура системи злочинів стосовно зазначеної сфери запропонована В.О. Широковим. Він виділяє п'ять головних структурних елементів системи і злочини, що її утворюють: 1) діяння, що посягають на збереження і раціо-

нальне використання землі і її надр: самовільне захоплення землі, порушення правил розробки надр і здачі державі золота; 2) злочини у сфері охорони атмосферного повітря і вод: забруднення водойм і повітря, забруднення моря, умисне забруднення води в джерелах водопостачання, порушення правил водокористування; 3) діяння, що посягають на збереження і раціональне використання тваринного світу: незаконне зайняття рибним, звіриним та іншими водними добувними промислами; незаконний промисел котиків і бобрів; проведення лісосплаву чи вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; незаконне полювання; продаж, скупка, обмін шкурок хутрових звірів; 4) злочини у сфері збереження і раціонального використання рослинного світу: знищення чи істотно пошкодження лісових масивів у результаті необережного поводження з вогнем; порушення правил, встановлених для боротьби з хворобами і шкідниками рослин; умисна потрава посівів і пошкодження ползахисних чи інших насаджень; незаконна порубка лісу; 5) інші злочини в галузі охорони навколишнього середовища: порушення законодавства про континентальний шельф СРСР; умисне знищення, руйнування чи псування природних об'єктів; порушення законів про охорону природи [29, с.12-13].

Слід зазначити, що автор, використовуючи як критерій безпосередній об'єкт посягання, відійшов від використання такого групового елемента, як заподіяння шкоди декільком об'єктам. В такому підході є раціональне зерно, оскільки такий критерій був би можливим і для деяких інших груп. Недоліки ж запропонованої системи злочинів полягають у використанні аналізу законодавства більшості республік колишнього Союзу, в неточності трактування безпосередніх об'єктів і застарілості складових системи.

Цікавою є точка зору П.Ф. Повеліциної щодо системи злочинів проти навколишнього природного середовища. Система має такий вигляд: 1) кримінально-правова охорона землі (порушення законів про націоналізацію землі; злочинно безгосподарне використання земель, забруднення землі); 2) кримінально-правова охорона надр; 3) кримінально-правова охорона континентального шельфу СРСР; 4) кримінально-правова охорона водних ресурсів (забруднення водойм, забруднення моря, самовільне захоплення землі і пошкодження іригаційних споруд); 5) кримінально-правова охорона лісів та іншої природної рослинності (незаконна порубка лісу, знищення або пошкодження лісу внаслідок підпалу чи необережного пошкодження з вогнем, пошкодження ползахисних та інших насаджень, порушення правил, встановлених для боротьби з хворобами і шкідниками рослин); 6) кримінально-правова охорона тваринного світу (незаконне полювання, продаж, скупка, обмін шкір хутрових звірів, незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, здійснення лісосплаву і вибухових робіт із порушенням охорони рибних запасів); 7) кримінально-правова охорона атмосферного повітря; 8) кримінально-правова охорона природних об'єктів, які взяті під охорону держави [30, с.15-20]. Запропонована система цікава насамперед тому, що вона дещо відрізняється від традиційних схем попередніх авторів, які оперують переважно тією традиційною структурою і термінологією, що характерна для фахівців, які працюють із проблемами, пов'язаними із загальною охороною навколиш-

нього природного середовища. Очевидно, що автор для побудови системи використовує лише певні природні об'єкти, чого не досить для створення системи.

Надто оригінальне бачення системи злочинів проти навколишнього природного середовища має В.Я. Тацій. Згідно з КК 1960 р., вона мала такий вигляд: 1) відповідальність за умисне знищення чи пошкодження лісних масивів; 2) незаконна порубка лісу; 3) незаконне полювання; 4) незаконне зайняття рибним, звіриним чи іншим добувним промислом; 5) здійснення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; 6) порушення законодавства про континентальний шельф СРСР; 7) самовільне захоплення землі; 8) умисне руйнування чи знищення природних об'єктів, взятих під охорону держави; 9) забруднення атмосферного повітря і водойм; 10) забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей і для живих ресурсів моря [31, с.70-71].

Важливо, що зазначена вище система побудована на кримінальному законодавстві України. Цікаво, що в основі створення зазначеної системи лежить однорідність, як і органічна єдність цих відносин, що обумовлені єдністю їх предмета – існуючої сукупності різних природних об'єктів (земля, повітря, вода, тваринний і рослинний світ тощо), які утворюють загальнопланетарну, саморегульовану систему – біосферу [32, с.68]. Такий підхід імпонує. Хоча, звичайно, злочини і критерії, покладені в основу функціонування всіх ланок цієї системи, не можуть вважатися бездоганними. У праці щодо зазначеної проблеми В.Я. Тацій запропонував більш струнку систему злочинів проти навколишнього природного середовища, яка має такий вигляд: 1. Посягання на суспільні відносини в галузі охорони землі, морського дна і їх корисних копалин – самовільне захоплення землі (ст.199 КК), порушення законодавств про континентальний шельф СРСР (ст.163¹ КК). 2. Посягання на відносини у сфері охорони води й атмосферного повітря – забруднення водойм і атмосферного повітря (ст.228 КК), забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або живих ресурсів моря, чи іншими відходами і матеріалами (ст.228¹ КК). 3. Посягання на відносини у сфері охорони тваринного і рослинного світу – незаконне полювання (ст. 161 КК), незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст.162 КК), проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів (ст.163 КК), умисне знищення чи пошкодження лісових масивів (ч.2, 3 ст.89 КК), незаконна порубка лісу (ст.160 КК) [32, с.288]. Але таку систему не можна вважати бездоганною, оскільки вона охоплює різні природні об'єкти в конкретних структурних складових.

Цікаву структуру системи злочинів у сфері охорони навколишнього природного середовища запропонував В.Л. Мунтян. Він вважає, що в КК України злочинні посягання в зазначеній сфері мають такий вигляд: а) посягання на суспільні відносини в галузі охорони землі (ст.199); б) посягання на суспільні відносини в галузі охорони лісу та інших об'єктів рослинного світу (ст. 89 ч. 2 і 3, ст. 90, 158, 159, 160, 220); в) посягання на суспільні відносини в галузі охорони вод (статті 228, 228¹); г) посягання на суспільні відносини в

галузі охорони тваринного світу (статті 161, 162, 163); д) інші посягання на суспільні відносини в галузі охорони природи (статті 163¹, 207) [33, с.218]. В основі побудови цієї системи, на думку автора, лежить єдність об'єктів кримінально-правової охорони, що, з чим можна погодитися. Разом із тим цей критерій є лише цементуючим і не дає можливості для побудови окремих елементів цього інституту. Крім цього, названа система була запропонована в 1978 р., і втратила свою актуальність.

Особливий інтерес представляє система складів злочинів проти навколишнього природного середовища, запропонована Г.І. Азаровим і В.І. Волковим [34, с. 78], які вважають, що злочини у сфері екології поділяються на такі види: а) посягання на суспільні відносини у сфері охорони лісу і деяких об'єктів рослинного світу (статті 98, 99, 168, 169 КК Росії); б) посягання на суспільні відносини у сфері охорони вод (статті 223, 223¹ КК Росії); в) посягання на суспільні відносини у сфері охорони тваринного світу (статті 163, 164, 165, 166, 166¹ КК Росії); г) посягання на суспільні відносини у сфері охорони природи (статті 161, 230 КК). Варто зауважити, що автори не мають чітких критеріїв створення системи.

Незвичайна, на мій погляд, система злочинів проти навколишнього природного середовища запропонована Н.О. Лопашенко. З урахуванням безпосереднього об'єкта всі екологічні злочини, передбачені сучасним кримінальним законодавством Росії, вона поділяє (класифікує) на дві великі групи: 1) посягання на суспільні відносини з реалізації й охорони права кожного на сприятливе навколишнє середовище (статті 246 – 248 КК); 2) посягання на суспільні відносини з охорони стабільності навколишнього середовища і його природно-ресурсного потенціалу (статті 249 – 262 КК). Згідно з Н. О. Лопашенко, остання група аналізованих складів злочинів, залежно від виду предмета злочину – природно-ресурсного потенціалу, що охороняється, поділяється на такі види: а) посягання на тваринний світ (ч.1 ст.249, ст.256 – 258 КК); б) посягання на рослинний світ (ч.2 ст.249, статті 260, 261 КК); в) посягання на води (ст. ст. 250, 252); г) посягання на атмосферу (ст.251 КК); д) посягання на території та акваторії, природні об'єкти, які особливо охороняються (статті 253, 259, 262 КК); е) посягання на землю (ст.254 КК); ж) посягання на надра (ст.255 КК) [35, с.38-39]. Зазначена система досліджуваних злочинів не повністю охоплює суспільні відносини, що охороняються КК РФ, а також не стосується відносин стосовно охорони всіх природних об'єктів, які охороняються КК РФ.

У праві є й інші класифікації складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Так, О.Л. Дубовик виділяє: 1) злочини, що проявляються в порушенні правил екологічно-значимої діяльності; 2) злочини, що посягають на окремі елементи навколишнього природного середовища; 3) діяння, що посягають на об'єкти флори і фауни як складову частину навколишнього середовища, умови біологічного різноманіття і збереження біосфери Землі [344, с.104-177]. Ця система також не охоплює об'єкти природи, що охороняються кримінальним законодавством.

В.В. Сверчков поділяє всі злочини проти навколишнього природного середовища, на: 1) злочини, що характеризуються порушенням правил загаль-

ної екологічної безпеки (статті 246 – 248 КК); 2) злочини щодо базових об'єктів природного середовища – вод, атмосфери, ґрунту, надр, континентального шельфу (статті 250 – 255 КК); 3) злочини щодо рибних запасів, рослинного та іншого органічного світу (статті 249, 257, 259 – 262 КК) [36, с.10]. Слід зазначити, що в цій класифікації відсутні критерії такої системи. Крім того, термінологія, що в ній використовується, потребує окремого дослідження, тому що вона не може бути застосована без глибокого її вивчення.

Проведений аналіз усіх варіантів структури системи злочинів проти навколишнього природного середовища засвідчив, що відсутній такий вагомий критерій системи, як природний ресурс (природний об'єкт). Не зважаючи на те, що в такому підході є раціональне зерно, зупинимось на ньому нижче. Успіхи українських вчених і дослідників із близького зарубіжжя у створенні системи чинного законодавства (злочинів) проти навколишнього природного середовища не є незаперечні. Зусилля щодо створення чи фіксації системи зазначених злочинів потребують більш глибокої роботи і подальшого дослідження. Існуючі ж у науці системи злочинів проти навколишнього природного середовища надто суперечливі, мають певні недоліки і не можуть бути взяті за основу. Наукове уявлення про систему досліджуваних злочинів сприятиме всебічному вивченню їх природи і соціально-правового змісту, теоретичному осмисленню, свідчитиме про актуальність проблеми, що стосується цієї групи злочинів, полегшить висвітлення матеріалу у системі навчальних курсів.

З цього приводу нам імпонує думка І.М. Даньшина, який зазначає, що при вивченні системи певної галузі права не можна обмежуватися лише цією галуззю. Необхідно враховувати єдину концепцію системи права, яка історично створювалася як результат розвитку суспільних відносин [37, с.174] і визначає внутрішню структурну якість чинного в цьому суспільстві права [37, с.174].

Необхідно погодитися з тим, що завдання правової науки і законодавця в цій сфері полягає в усвідомленні суспільної структури, процесу утворення системи права, у виявленні галузей та інститутів права, у пошуці об'єктивно існуючих зв'язків між ними і в проведенні на цій підставі класифікації галузей, інститутів права і кодифікації нормативних актів [37, с.174]. В цьому розумінні, тобто в об'єктивно існуючій системі права в цілому, норми про відповідальність за злочини проти навколишнього природного середовища слід розглядати як один з інститутів кримінального права України, під яким розуміють різновид диференціації матеріалу в межах цієї галузі права. Межею відрахунку дії кримінально-правових норм інституту, що досліджується, або можливістю його вдосконалення слід вважати ту висхідну, де стають недостатніми заходи адміністративного стягнення, громадського впливу або регулювання нормами групи природоохоронних законів і підзаконних актів. Проте важливо зазначити, що не тільки відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища вимагають кримінально-правового регулювання. Це зумовлено наявністю особливого виду відносин, які виникають внаслідок злочинних посягань на них. Ці та інші відносини не є прогресивними, вони лежать в іншій площині і шкідливі для людського суспільства, а тому мають характер заборон

[38, с.46]. Реалізуються певні норми, що охороняють досліджувану сферу, дво-яко: без виникнення конкретних правових відносин шляхом утримання грома-дян від вчинення злочинів проти навколишнього природного середовища; через правовідносини у випадку встановлення факту вчинення такого злочи-ну. В останньому випадку кримінально-правові відносини складаються з при-воду кримінальної відповідальності осіб, що вчинили злочини щодо відносин з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення природ-них об'єктів. На це спрямовані обов'язки суб'єктів цих правових відносин. У межах цих відносин існує і реалізується кримінальна відповідальність.

Слід зазначити, що інститут кримінальної відповідальності за злочини проти навколишнього природного середовища не був повністю розкритий у системі права. Ця робота не завершена і до цього часу, не проводиться вона і в межах чинного, оновленого кримінального законодавства. До цього часу була відсутня сучасна модель кримінально-правової охорони навколишнього при-родного середовища, яка базувалася б на концепції створення інтегральної екологічної політики та вимогах, пов'язаних із потенційними заходами проти-дії злочинним посяганням та їх наслідкам. Наука кримінального права України не повністю використала об'єктивні передумови, а іноді їх не мала, тому й не змогла одразу зрозуміти всіх закономірностей розвитку взаємозв'язків суспільства і природи та визначити місце всіх норм, що охороняють відносини у сфері навколишнього природного середовища, в правовій системі. В процесі розвитку та зміцнення відносин у сфері охорони, раціонального використання, відтворення й оздоровлення природних об'єктів змінювалися кількість, зміст кримінально-правових норм, їх системи. Це відбувалося внаслідок значних соціально-політичних змін як у житті держави в цілому, так і всередині кожно-го великого періоду розвитку нашого суспільства в міру удосконалення струк-тури суспільних відносин. В наш час, коли Україна була проголошена неза-лежною державою, більше уваги почали надавати всебічній охороні навколиш-нього природного середовища. Все це не могло не позначитись на змісті та структурі інституту відповідальності за злочини у сфері охорони навколиш-нього природного середовища, норми якого автором проаналізовані з більшою повнотою. Цей інститут має знайти більш досконалий прояв у системі права. Але це не означає, що цей інститут не буде розвиватись у подальшому. Звичайно, буде змінюватись зміст окремих кримінально-правових норм дослі-джуваного інституту, можуть з'явитись нові норми, а деякі будуть зникати у зв'язку з появою нових правових форм і методів кримінально-правової охоро-ни відносин у зазначеній сфері.

На відміну від системи права, обумовленої характером суспільних від-носин, що підлягають регулюванню, система законодавства – це результат складної раціональної діяльності законодавчих органів, що здійснюється згід-но з вимогами практики [39, с.236-238; 40, с.319; 41, с.13-16]. Система законо-давства повинна проявлятися в побудові систематизованих галузевих актів, тобто у зовнішньому об'єднанні нормативних актів в єдину узгоджену систему, яка полегшить розуміння змісту закону, завдання, що ставляться законодав-цем. Їй властива певна самостійність, яка проявляється в тому, що система

законодавства не адекватна системі права. Звичайно, існує і протилежна думка, що між системою права та системою законодавства не може бути різниці [42, с.80-81; 43, с.34]. Ця точка зору заперечується тим, що принципи утворення системи законодавства відрізняються від принципів формування системи права.

Система законодавства має суб'єктивний характер, оскільки при її побудові провідну роль відіграє воля законодавця. Проте законодавець, приймаючи правові акти, враховує практичну мету і завдання, що постають перед державою. Важливо, що ця мета і завдання безпосередньо виражають потреби суспільної діяльності людей. Тут ми маємо справу з єдністю об'єктивного і суб'єктивного в суспільних відносинах. Основою для побудови системи законодавства України є система права як система самого змісту. Система законодавства відноситься до форми права, до системи джерел. Система права первинна щодо системи законодавства. Між системою права і системою законодавства існує взаємозв'язок. У загально-філософському розумінні – це зв'язок змісту і форми. Отже, автор погоджується з І.М. Даншиним, що в основі системи кримінального законодавства лежить об'єктивна система права, хоча, на жаль, вона не знаходить достатнього висвітлення в навчально-правовій літературі [44, с.183; 45, с.13-18; 46, с.29-35].

У системі кримінального законодавства злочини проти навколишнього природного середовища до 5 квітня 2001 р. не були виділені в окремий розділ. Чинне законодавство, віддзеркалюючи глибокі соціально-політичні зміни, що відбулися в нашій державі, дещо доповнило систему кримінального законодавства нормами, які охороняють навколишнє природне середовище. Натомість у попередньому КК України злочини, що стосувалися цієї сфери, були розпорошені по різних главах цього нормативного акту (Гл. 2, 6, 10). Враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що в системі кримінального законодавства України злочини проти навколишнього природного середовища не були виділені в окрему главу (групу злочинів). Ця місія поки що була покладена на науку кримінального права. Це завдання вчені вирішували по-різному, що пояснюється використанням різних класифікаційних критеріїв та кримінального законодавства 60-х років ХХ століття.

Чинний КК України містить Розділ VIII, який називається «Злочини проти довкілля», у якому представлені злочини, що стосуються досліджуваної сфери і передбачені 21 статтею. Зокрема, ст.236. Порушення правил екологічної безпеки; ст.237. Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення; ст.238. Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення; ст.239. Забруднення або псування земель; ст.239¹. Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель; ст.239². Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах; ст.240. Порушення правил охорони надр; ст.241. Забруднення атмосферного повітря; ст.242. Порушення правил охорони вод; ст.243. Забруднення моря; ст.244. Порушення законодавства про континентальний шельф України; ст.245. Знищення або пошкодження лісових масивів; ст.246. Незаконна порубка лісу; ст.247. Порушення законодавства про захист

рослин; ст.248. Незаконне полювання; ст.249. Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; ст.250. Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; ст.251. Порушення ветеринарних правил; ст.252. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природо-заповідного фонду; ст.253. Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля; ст.254. Безгосподарське використання земель.

Спробу пояснити систему складів злочинів проти навколишнього природного середовища на підставі чинного КК України зробили професори С.Б. Гавриш і М.Й. Коржанський, зауваживши, що до цього часу не існувало задовільної системи «екологічних» злочинів. Але й вони не запропонували такої системи. Система складів злочинів у чинному КК переважно має суб'єктивний характер, оскільки законодавець і дослідники, формулюючи її, враховують лише практичну мету і завдання, які стоять перед державою на цей час та вирішують потреби суспільної діяльності людей і не повністю враховують завдання охорони навколишнього природного середовища на перспективу.

Слід зазначити, що повинно бути три критерії, які були б покладені в основу названого інституту: 1) родовий об'єкт злочину; 2) безпосередній об'єкт злочину; 3) відповідний природний об'єкт. Така низка критеріїв відповідає тому положенню, що необхідна ознака будь-якого правового інституту – системність, тобто компонування юридичних норм, їх об'єднання і розміщення всередині інституту має робитися таким чином, щоб юридичні приписи нормативного акту були вірно виражені та розподілені за статтями і розділами [47, с.45-47]. Дотримання такої вимоги сприятиме внутрішній єдності і взаємозв'язку правових норм.

Певна система правового інституту завжди обумовлена суспільними відносинами, що охороняються нормами даного інституту. Вищезазнані критерії є системоутворюючими. Враховуючи вищесказане і точки зору, що стосуються системи цих злочинів та наші зауваження щодо них, вважаємо за можливе, по-перше, поділити злочини проти навколишнього природного середовища, відомі чинному КК України, на 10 груп: 1) злочини, що посягають на суспільні відносини, які забезпечують умови раціонального використання, охорони, відтворення та оздоровлення землі (ст.239. Забруднення або псування земель; ст.239¹. Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель; ст.239². Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах; ст.254. Безгосподарське використання земель); 2) злочини, що посягають на відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення надр (ст.240. Порушення правил охорони надр); 3) злочини, що посягають на суспільні відносини, що забезпечують умови для охорони відносин щодо захисту суверенних прав України над континентальним шельфом України з метою розробки і розвідки його природних багатств, а також проведення досліджень, розвідки, розробки природних багатств та інших робіт на континентальному шельфі (ст.244 КК України); 4) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення

рослинного світу (ст.245 КК. Знищення або пошкодження лісових масивів; ст.246. Незаконна порубка лісу; ст.247. Порушення законодавства про захист рослин); 5) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів (ст.242 КК. Порушення правил охорони вод; ст.243. Забруднення моря); 6) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря (ст.241 КК. Забруднення атмосферного повітря); 7) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення тваринного світу (ст.248. Незаконне полювання; ст.249. Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; ст.250. Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; ст. 251. Порушення ветеринарних правил); 8) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони від умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст.252 КК. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду); 9) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони екологічної безпеки (ст.236. Порушення правил екологічної безпеки; ст.253. Проектування чи експлуатація споруд без системи захисту довкілля); 10) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови для протидії приховуванню або перекрученню відомостей про екологічний стан або захворюваність населення, невжиттю заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст.237. Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення; ст.238. Приховування або перекручування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення).

Запропонована мною систематизація злочинів проти навколишнього природного середовища ґрунтується на викладених точках зору, певним чином уточнює їх на основі чітко визначених вище критеріїв, а також чинного КК України в означеній сфері.

Висновки. На підставі дослідження ми прийшли до наступних суджень, що критеріями, покладеними в основу побудову системи досліджуваних складів злочинів є: 1) родовий об'єкт злочину; 2) безпосередній об'єкт злочину; 3) відповідний природний об'єкт. Система злочинів складається з десяти груп діянь, які вище нами сформульовані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Брайнин Я.М.* Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. – М. : Госюриздат, 1963. – 281 с.
2. *Hans Kelsen.* General Theory of Law and State / Hans Kelsen. – Cambridge, 1946. – P. 111.
3. *Jozeph Raz.* Concept of a Legal System / Raz Jozeph. – Oxford, 1970. – 70 p.
4. *MacCormacr.* Law and Legal System / MacCormacr // The Modern Law Review. – 1979. – Vol. 42. – № 3. – P. 285.

5. *Фролов Е.А.* Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е.А. Фролов. // Учен. труды Свердловск. юрид. ин-та, 1969. – Вып. 10. – С. 104–225.
6. The Entseklopedia Britanica. – Vol. 10. – P. 714–724.
7. Websters Collegiate Dictionary. – Springfield, 1945. – 572 P.
8. Ballentiones Law Dictionary. – NewYork, 1969. – 721 P.
9. Encyclopedia of the American Judicial System. – New York, 1987. – Vol. 1– 2.
10. Правовая система социализма: В 2 кн / Редкол.: В.Н. Кудрявцев и др. – Кн. 2: Функционирование и развитие / Автор. кол.: В.П. Казимчук и др.; отв. ред. А.М. Васильев. – М. : Политиздат, 1987. – 357 с.
11. *Рене, Давид.* Основные правовые системы современности / Д. Рене. – М. : Международные отношения, 1988. – 400 с.
12. *Шемшученко Ю.С.* Теоретичні засади розвитку правової системи України / Ю.С. Шемшученко // Правова система України: Теорія і практика: Тези доп. і наук. повідомлень наук.-практ. конф., 7 – 8 жовтня 1993 р. / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко, В.Ф. Погорілко; Укл. М.І. Малишко, В.М. Стретович. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 3–9.
13. *Бурчак Ф.Г.* Кодифікація законодавства і становлення правової системи України / Ф.Г. Бурчак // Правова система України: Теорія і практика. – К., 1993. – С. 21–23.
14. *Джиффорд, Д.Дж., Джиффорд К.К.* Правовая система Австрии; под общ. ред. Ф. М. Решетникова / Д. Дж. Джиффорд, К. К. Джиффорд. – М. : Юрид. лит., 1988. – 344 с.
15. *Зайчук О.В.* Правовая система США (историко-теоретический анализ) / О.В. Зайчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 136 с.
16. *Сюкияйнен Л.Р.* Мусульманское право: вопросы теории и практики / Л.Р. Сюкияйнен. – М. : Наука, 1986. – 215 с.
17. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1999. – Т. 4. – 779 с.
18. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка: Ок. 5700 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 19 изд., испр. – М. : Рус. яз., 1987. – 846 с.
19. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М. : Сов. энциклопедия, 1984. – 1600 с.
20. Українська радянська енциклопедія. / Голов. ред.: М. Л. Бажан. – 2-е вид. – К. : УРЕ, 1982. Т. 10.: Салют-Стоговізі. – 1983. – 544 с.
21. *Пионтковский А.А.* Объект преступления / А.А. Пионтковский // Курс советского Уголовного права: Часть общая. В 6 т. / Редкол.: А.А. Пионтковский и др. – М. : Наука, 1970. – Т. 2. – С. 124–126.
22. Учебник уголовного права. Общая часть / С.В. Бородин, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова и др.; отв. ред. В.Н. Кудрявцев, А.В. Наумов. – М. : Изд-во Спартак, 1996. – 412 с.
23. *Полячек, Франтичек.* Состав преступления по чехословацкому уголовно-му праву / Под ред. и предисл. А.А. Пионтковского. – М. : Изд-во иностр. лит., 1960. – 318 с.
24. Советское уголовное право. Общая часть: [учеб. пособие]. – М. : Юрид. изд-во 17 ф-ка нац. книги, 1938. – 184 с.
25. *Фролов Е.А.* Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е.А. Фролов. // Учен. труды Свердловск. юрид. ин-та, 1969. – Вып. 10. – С. 104–225.
26. *Ляпунов Ю.И.* Уголовно-правовая охрана природы органами внутренних дел / Ю.И. Ляпунов. – М. : Академия МВД СССР, 1974. – 151 с.

27. *Мстиславский П.С.* Народное потребление при социализме / П.С. Мстиславский. – М. : Госпланиздат, 1961. – 311 с.
28. *Жевлаков Э.Н.* Преступления против природных богатств СССР: Учебное пособие / Э. Н. Жевлаков. – М. : ВЮЗИ, 1983. – 87 с.
29. *Широков В.А.* Преступления в области охраны окружающей среды: Учебное пособие / В. Широков. – Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. – 64 с.
30. *Повелицына П.Ф.* Уголовно-правовая охрана природы в СССР / П.Ф. Повелицына. – М. : Юрид. лит., 1981. – 88 с.
31. Ответственность за хозяйственные преступления: объект и система / В.Я. Тацкий. – Харьков : Изд-во при Харьковском госуниверситете издательского объединения «Вища школа», 1984. – 231 с.
32. *Тацкий В.Я.* Преступления против природных богатств СССР / В.Я. Тацкий // Уголовное право УССР. Особенная часть: [учебник] / Под ред. М.И.Бажанова и др. – К. : Вища школа, Головное изд-во, 1989. – С. 285–305.
33. *Мунтян В.Л.* Уголовная ответственность за нарушение правовых норм об охране окружающей среды / В.В. Мунтян // Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 214–269.
34. *Азаров Г.И., Волков В.И.* Природоохранительная деятельность органов внутренних дел / Г.И. Азаров, В.И. Волков. – М. : Академия МВД СССР, 1990. – 86 с.
35. *Лопашенко Н.А.* Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ / Н.А. Лопашенко. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Прес», 2002. – 802 с.
36. *Сверчков В.В.* Ответственность за экологические преступления по российскому уголовному законодательству / В.В. Сверчков. – Н. Новгород, 1998. – 240 с.
37. *Даньшин І.М.* Шляхи розвитку та вдосконалення законодавства про боротьбу з злочинністю / І.М. Даньшин // Концепція розвитку законодавства України: Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, травень 1986 р.). – К. : Наукова думка, 1996. – С. 358–359.
38. *Цунэо, Инако.* Современное право Японии / Инако Цунэо [пер. с японского В.В. Батуренко] / Сост., ред. и авт. вст. ст. В. Н. Еремина. – М. : Прогресс, 1981. – 272 с.
39. Теоретические вопросы систематизации советского законодательства / Под ред. С.Н. Братуся, И.С. Самощенко. – М. : Госюриздат, 1962. – 575 с.
40. Теория государства и права: [учебник для юрид. инст. и фак.] / Под ред. А.И. Денисова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967– 415 с.
41. *Васильев Ю.С., Евтеев М.Т.* Кодификация законодательства / Ю.С. Васильев, М.Т. Евтеев // Советское государство и право. – 1971. – № 9. – С. 13–16.
42. *Генкин Д.М.* К вопросу о системе советского социалистического права / Д.М. Генкин // Советское государство и право. – 1956. – № 9. – С. 80–91.
43. Развитие кодификации советского законодательства / С.Н. Братусь, К.П. Горшенін, П.Ф. Елисейкин. – М. : Юрид. лит., 1968. – 247 с.
44. *Даньшин И.Н.* Уголовно-правовая охрана общественного порядка / И.Н. Даньшин – М. : Юрид. лит., 1973. – 200 с.
45. Советское уголовное право. Особенная часть: [учеб.-практ. пособие] (под ред. В.А. Владимировой). – М. : Упр. кадров и учебн. зав. МООП РСФСР, 1964. – 60 с.
46. *Алексеев С.С.* Общетеоретические принципы исследования структуры права / С.С. Алексеев // Советское государство и право. – 1971. – № 3. – С. 45–47.

47. Тацій В.Я. Ответственность за хозяйственные преступления. Объект и система / В.Я. Тацій. – Харьков : Изд-во при Харьковском госуниверситете издательского объединения «Вища школа», 1988. – 232 с.

Матвійчук В.К. Теоретично-прикладні проблеми системи злочинів проти навколишнього природного середовища за чинним КК України

У статті проводиться дослідження поглядів на систему злочинів проти навколишнього природного середовища. Автор запропонував критерії для створення системи злочинів проти навколишнього природного середовища.

Ключові слова: система, злочини, навколишнє, природне, середовище, критерії, дискусія.

Матвейчук В.К. Теоретико-прикладные проблемы системы преступлений против окружающей среды по действующему УК Украины

В статье проводится исследование взглядов на систему преступлений против окружающей среды. Автор предложил критерии для создания системы преступлений против окружающей среды.

Ключевые слова: система, преступления, окружающее, естественное, среда, критерии, дискусия.

Matviychuk V. Theoretical-applied problems of system of crimes against the environment under the current Criminal Code of Ukraine

The article investigates views on system of crimes against the environment. The author suggested criteria for creation of system of crimes against the environment.

Keywords: system, crimes, natural, environment, criteria, discussion.

Стаття надійшла до редакції 29.12.2015.